

Chasas e stallas

La gronda diversitad dals edifizis rurals e dals abitadis en il Grischun resplenda la ferma structuraziun topografica dal chantun. L'auitezza, l'orientaziun da las valladas cun in effect correspundent per la vegetaziun sco er differentas influenzas culturalas han contribuì a la multifariadad da l'iarta architectonica. Las visualisaziuns sa restranschian – per motivs da las funtaunas – ad edifizis rurals tradiziunals fin al cumenzament dal 20. tschientaner, ultra da quai ad aspects exterius visibels sco ils materials da bajegiar, la construcziun u la moda da colonisaziun. L'istorgia dal svilup dals tips da construcziun u midadas dal sistem economic na pon betg vegnir resguardadas.¹

Quai che riguarda la producziun agrara cun effects correspundents sin las categorias d'edifizis sa laschan distinguer ils suandants criteris principals: regiuns bassas cun cultivaziun dad ers, da vignas e da puma, regiuns mesaunas cun pasculaziun e cultivaziun dad ers e da puma sco er regiuns pli autas cun pasculaziun e cultivaziun dad ers per l'agen provediment. Aclas, culms, mises, primarans u maranguns (Maiensässe, monti) èn regiuns intermediaras cultivadas temporarmain cun edifizis da differentas grondezzas e materialisaziuns, tut tenor il lieu, il temp da construcziun u la constellaziun famigliara.

Bain pervia da l'abundanza da laina da conifera predominescha en las vals prealpinas ed alpinas dal Grischun dal Nord la moda da construir cun travs en crusch tar chasas d'abitat ruralas e stallas-clavà (en l'Engiadina: construcziun encharnada; en il Surses e la Surselva: construcziun mugrinada). Tar las travs squadradas vegnan ils bists stgalprads angularmain, mess en crusch in sin l'autoer ed enchastrads en ils chantuns. Grazia a la construcziun speziala resulta uschia ina structura ermetica cunter il vent che s'adatta spezialmain per chasas d'abitat e plauns da la stalla. Là, nua che la circulaziun da l'aria è essenziala per setgenter il fain deposità, èn vegnids laschads spazis tranter ils bists squadrads u radunds emplunads in sin l'autoer.

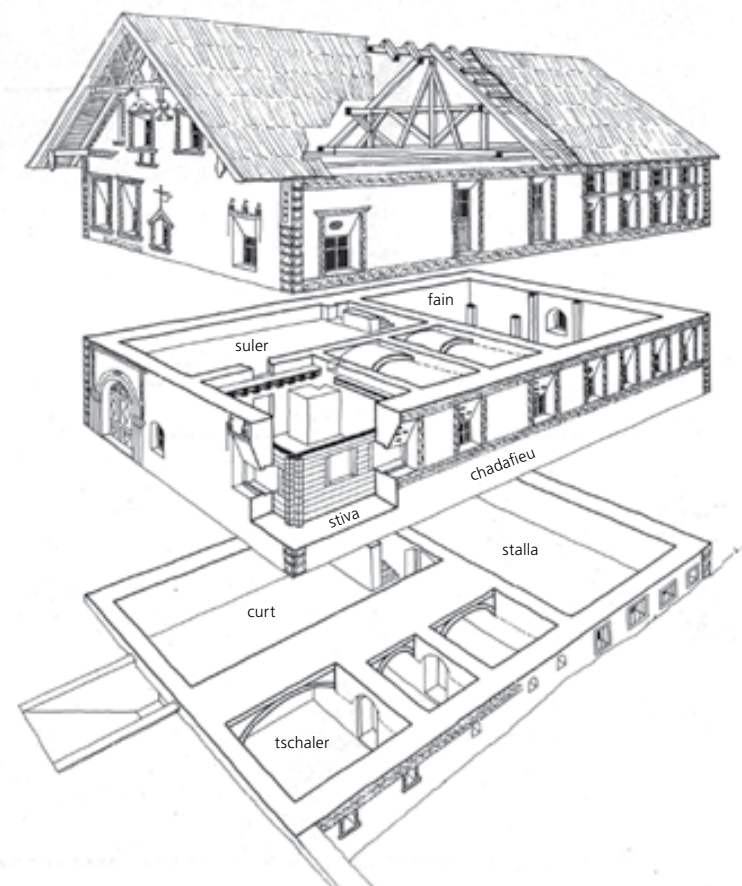
Sche chasas d'abitat èn bajegiadas cun travs, sa tracti per regla da travs squadradas. Mo sporadicamain, per exempel en la regiun Partenz-Tavau, datti singulas chasas d'abitat construidas cun travs radundas.² Er fitg raras tar chasas d'abitat èn construcziuns da palancads da lain visibels sco edifizis cun aissas verticalas u cun armadura da travs vesavila, entant ch'i dat natiralmain armaduras da travs per paraids internas u per paraids smaultadas tar chasas d'abitat cun travs squadradas. **08.01**

En tschertas valladas grischunas (Partenz, Tujetsch) èn clavads vegnids construids da preferenza cun laina radunda, er sch'il plaun da la stalla sez era mirà u bajegià cun travs squadradas. Per tuttas duas modas da

bajegiar van ils documents enavos fin il 15./16. tschientaner.³ La quantitat da laina da construcziun necessaria, oravant tut bists entirs, è considerabla tar ils blocs cun laina radunda. Stallas-clavà construidas mo cun travs squadradas chatt'ins oravant tut en la Valragn ed ad Avras, stallas-clavà bajegiadas complettmain cun crappa datti per gronda part en las vals dal sid e suenter ca. l'onn 1800 er en l'Engiadina. **08.02**

La stalla a pitgas cun ina pitga mirada, eventualmain smaultada, en mintga chantun e cun lain tranteren, cumenza a stgatschar dapi il 17. tschientaner, vegnind nà da l'Italia dal Nord sur las vals dal sid, la moda da construir las stallas-clavà cun travs.⁴ Ses avantatg è il basegn main grond da bists lungs. Tut tenor l'elavuraziun vegnan duvrads qua tocs da lain pli curts u schizunt mo aissas. En l'Engiadina Bassa ed en spezial en la Val Müstair èn ils tetgs da las stallas a pitgas mintgant vegnids construids sco tetgs da sparuns verticals, savens cun travs cruschadas ad ornamentals visibels, sco che quai è il cas en il Tirol vischin.

Da facturs plitgusch individuals dependa la cuvrida dal tetg sin chasa e stalla enturn l'onn 1950. En cuntradas, nua che la moda da construir cun travs prevaleva, eran ils tetgs oriundamain cuvrids da schlondas u

08.05

«Chasa engiadinaisa» a Lavin

preschentada en in disegn d'explosiun. Plan sutterran cun tschaler, curt e stalla, plaunterren cun stanzas d'abitat, passadi (suler) e clavà.

08.01

Moda da construir chasas d'abitat, 1500–1950

Edifizis rurals tradiziunals tenor vischnancas. Areguard lur moda da construcziun sa laschan els divider approximativamain en edifizis da blocs da lain ed en edifizis da crap. Edifizis cun pitgas verticalas e chasas cun armadura da travs èn relativamain rars.

Tavau, Sertig Dörfli

■ laina radunda

Conters

■ laina squadrada

Fläsch

■ crap

08.02

Moda da construir stallas, 1500–1950

Stallas-clavà sulettas tenor vischnanca. Per gronda part èn ellas construidas cun travs squadradas u cun laina radunda. Dapi il 18. tschientaner vegnan en moda nà dal sid stallas a pitgas che dovran main lain. Edifizis da crap èn frequents oravant tut en las vals dal sid.

Fideris, Schanänn

■ laina radunda

Avras, Cresta

■ laina squadrada

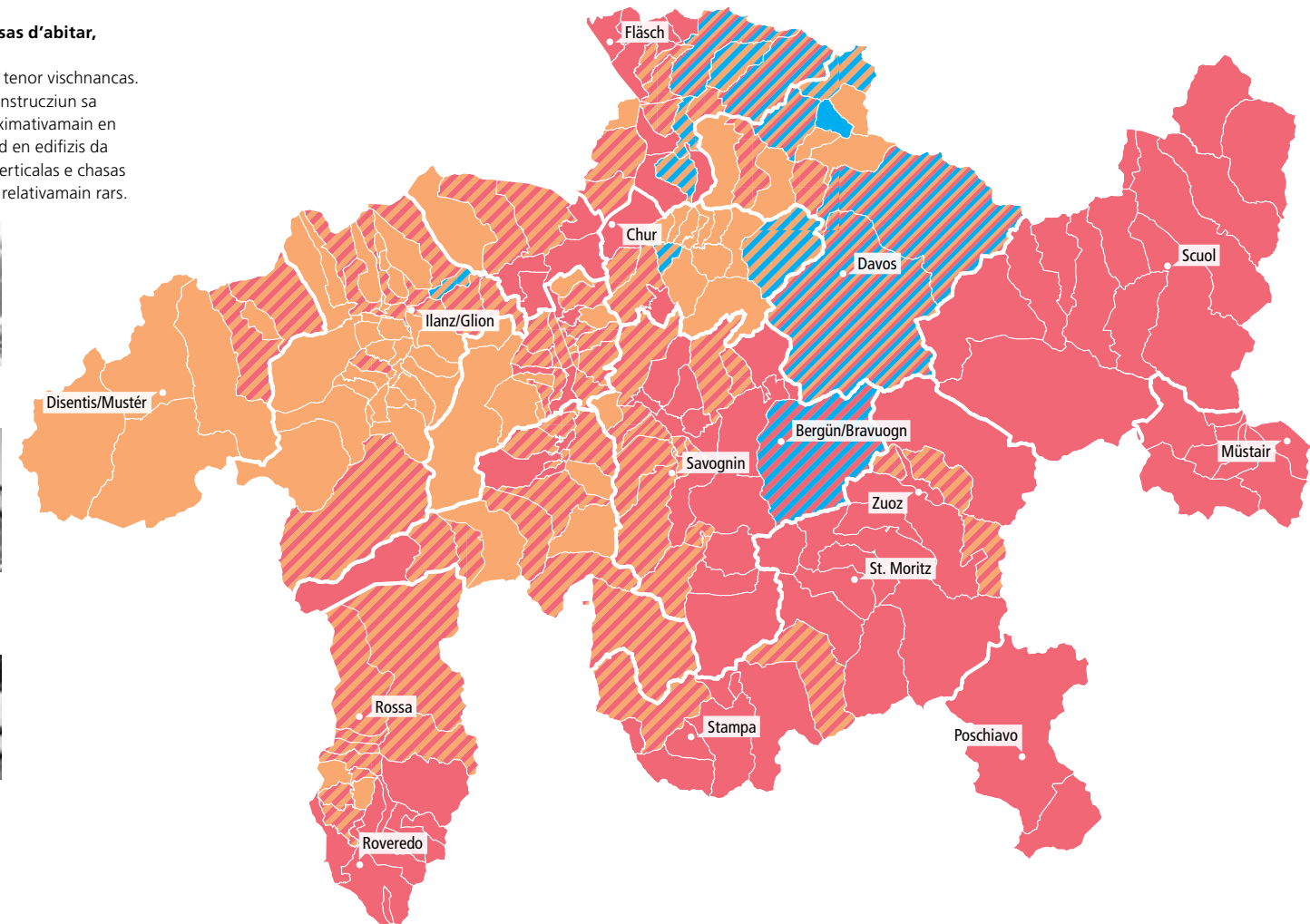
Stampa, Castasegna

■ crap

Segl-Maria, Platta

■ pitgas

08 da plattas da crap ch'èn pli tard vegnidas remplazzas da quadrels, d'eternit u da tola ondulada. En las regiuns, nua che la moda da construir da crap dominava, eran quai plattas da plattamorta u da gnais che han pli tard stuì far piazza a materials moderns.⁵

Sche la chasa d'abitar e la stalla-clavà èn construidas ensemen u furman dus edifizis separads n'è betg primarmain ina dumonda dal sistem economic u da l'autezza, mabain da la cultura da bajegiar. Edifizis polivalents erigids suenter l'onn 1800 (senza la «chasa engiadinaisa») èn vegnids bajegiads oravant tut en regiuns cun in'utilisaziun dal terren limitada, perquai ch'i sa lascha spargnar ina paraid cun culmaina, sche la stalla e la chasa d'abitar sa chattan en il medem edifiz. Ina moda da bajegiar separadamain n'è betg mo, ma oravant tut avant maun en las vals colonialisadas dals Gualsers, sco er en las vals dal sid Mesauc e Calanca, Bregaglia e Puschlav. 08.03

Ina regiun extraordinaria per la moda da construir edifizis polivalents è l'Engiadina. Il maletg scientific incumplet parta dal fatg ch'i existivan il 15. tschientaner tuttavia anc blers edifizis da lain e che la stalla e la chasa sa chattavan savens en edifizis separads. En il rom da la reconstrucziun suenter la Guerra svabaisa dal 1499 ed en connex cun in grond svilup da la cultura da transport èn s'etablids – oravant tut sut l'influenza e cun la cooperaziun da mastergnants da la regiun da Como – edifizis polivalents che correspundan al tip da la «chasa engiadinaisa». Sias parts caracteristicas èn il mir da mantel, in mir ch'enzuglia dadorvant la part d'abitar da lain cun stiva e stanzas, il suler sco part da colliaziun tranter ils locals d'abitar, cuschina, chaminada e clavà sco er la stalla cun ina curt en il plaun sutterràn. Ils mirs da la part d'abitar smaultads ed ornads cun sgrafits u maletgs servan sco surfatscha da projecziun per il status social en la cuminanza dal vitg. 08.05, 08.07

L'economia d'alp funcziunava pli baud en il Grischun per il solit en furma da manaschis sin differents plauns alpins cun edifizis duvrads

temporarmain. La moda da construir e la furma dals edifizis d'alp dependan primarmain da l'autezza e da la disponibladad dal material da construcziun al lieu. En general poi vegnir constatà che las cundiziuns pli aspras da l'ambient ed il temp d'utilisaziun relativamain curt na laschavan betg blera libertad da construir gronds edifizis. Stallas per dar susta a las vatgas da latg mancavan ditg, in fenomen che vala per tut il spazi da las Alps Centralas. Là, nua ch'il latg è vegnì elavurà a chaschiel è quai capità en la tegia construida da lain u da crap. Ils pasters sezs pernottavan – pauc confortablamain – en la sennaria u eventualmain en il local dal fain. Stavels cun blera muaglia possedeavan per mulscher in grond lieu cuvert cun tetg.

Ils edifizis d'alp tradiziunals èn vegnids midads radicalmain en il Grischun, spezialmain però en l'Engiadina, en consequenza da midadas structuralas en l'agricultura e cun sustegn finanziàl da la Confederaziun e dal chantun. Cun la finamira da meglierar la qualitat dals products ha l'Uffizi da meglieraziun dal Grischun elavurà sut la direcziun da l'inschigner da cultura Oscar Good (1880–1950) plans standardisads per edifizis da l'economia d'alp. Ils edifizis e l'equipament han obedi a directivas normadas che duvan meglierar ils custs da construcziun e da gestiun sco er la qualitat dals products da latg.⁶ 08.04

- 1 Cf. Meili 1993, p. 411–444; Meili 2006, p. 41–47; Seifert 115–128; Giovanoli 2003; Simonett 1965, 1968.
- 2 Abitadis gualsers; cf. Zinsli 1986.
- 3 Stalla-clavà a Stampa, datada dal 1492 (Bündner Tagblatt dals 8 d'october 2016, p. 5).
- 4 Simonett 1968, p. 23–24.
- 5 Per exempel «plattas da cement cun lain», duvradas circa a partir dal l'onn 1870 suenter incendis dal vitg. La lescha chantunala da l'onn 1871 prescrieva in tetg dir per construcziuns novas. L'onn 1892 n'avevan en il chantun var 47 perschient dals edifizis anc betg in tetg dir. Cf. Caviezel 1998, p. 23, 55.
- 6 Furrer 2019, p. 52–53.

08.06
Fatschada ornada cun entagls e maletgs vi d'ina chasa d'abitar construida cun travs squadradas a Vrin, datada dal MDCCCLVIII (1758).

08.07
Ornaments en tecnica da sgrafit vi dal portal al suler sco er vi da la fanestra a dratg d'ina chasa d'abitar. L'inscripziun numna Jachen Florinet, vitiars vegn ina benedicziun per quels ch'entran u che sortan u ch'abitan en la chasa. Stugl 1735.

08.03 Abitadi e bain puril, 1500–1950

La moda da bajegiar edifizis separadamain è derasada oravant tut en il Grischun dal Nord. En cas d'edifizis polivalents furman la chasa e la stalla in'unitad ed èn bajegiadas – tut tenor il lieu – sut in tetg ina suenter l'autra u en travers ina attagada a l'autra. Il tip «chasa engiadinaisa» è ina cumbinaziun complexa funcziunala ed architectonica da chasa e da stalla-clavà.

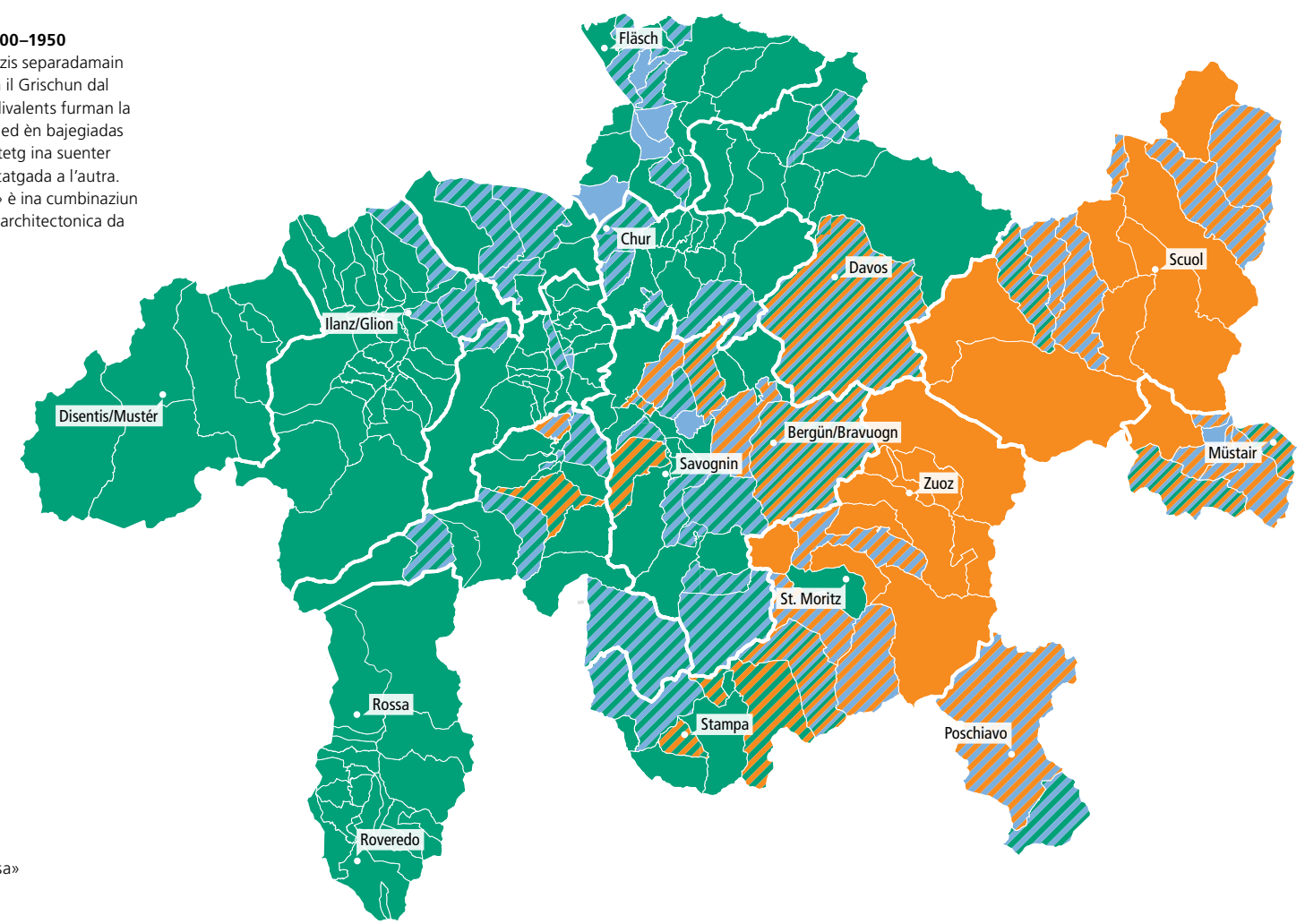
Vrin
■ edifizis separads

Küblis, Runggalina
■ edifizis polivalents

Ardez
■ tip «chasa engiadinaisa»

08.04 Edifizis d'alp en l'Engiadina ed en las vals dal sid, enturn 1950

Ils edifizis d'economia d'alp sa laschan divider en edifizis pli giuvens, construids tenor ils plans normads da l'Uffizi da meglieraziun dal Grischun sut Oscar Good, e pli vegls, bajegiads savens avant l'onn 1900, cun sennaria e susta agiuntada cuvrada cun tetg per las vatgas (ils «cuverts»). En singulas vischnancas remplazzan ils edifizis normads per regla las sennarias ed ils cuverts tradiziunals pli vegls. Questas ultimas construcziuns scrodan, vegnan spazzadas u – en singuls cas – duvradas per intents turistics. Suenter l'onn 1950 èn vegnids bajegiads singuls edifizis polivalents moderns en betun. La charta resguarda mo ils edifizis sin stavels principals.

Ardez, Murtera
■ edifizis da meglieraziun

Stampa, Petpreir
■ edifizis d'alp tradiziunals

